

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄՇՈՅ ԲՈՒԼԱՆԸՔ ԳԱԻԱՌԻ ԱԲՐԻ ԳԻՒՂԻ՝ ԸՍՏ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ

ՎԵՐԱ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

verasahakyan@matenadaran.am

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարանում՝ 101-117 թղթապանակներում, պահույն է աւելի քան ութ հազար վաւերագիր: Դրանք հիմնականում հայութեան կողմից ամենայն հայոց 125րդ կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանին հասցէագրուած դիմումներ ու խնդրագրեր են, ինչպէս նաեւ ծխատէր քահանաների կամ գիղական համայնքների կողմից ներկայացուած աղքատութեան մասին վկայագիր-տեղեկագրեր¹: Նամակներում դիմումատուները նշել են իրենց հին եւ, մասամբ նաեւ գաղթից յետոյ բնակութեան նոր հասցէները, անուն-ազգանունները, իսկ վկայագրերի պարագայում՝ կից ներկայացուած են գիղական համայնքների ընդարձակ ցուցակներ, կնիքներ, ստորագրութիւններ:

Այս վաւերագրերը կարեւոր տեղեկութիւններ են պարունակում ընտանիքի անդամների, սեռատարիքային կազմի, տարածուած հիւանդութիւնների, գաղթի ընթացքի եւ պատճառների, ժամանակի մասնագիտութիւնների, լեզուի իմացութեան, բարբառների եւ խօսուածքների, բնակչութեան կրթութեան եւ գրագիտութեան, դպրոցների գործունէութեան եւ այլ հարցերի մասին:

2023ին, աւարտելով 8000 նամակների գրեթէ ամբողջական սղագրումը, վաւերագրերը խմբաւորեցինք ըստ նահանգների, գաւառների եւ գաւառակների՝ նախատեսելով իւրաքանչիւր գաւառին նուիրել առանձին հատոր: Աւելի ուշ, ուսումնասիրելով օսմանեան շրջանի տեղեկագրերն ու մեզ հասանելի փաստաթղթերը, հայերէն եւ օտար աղբիւրներն ու սկզբնաղբիւրները, նկատեցինք, որ իւրաքանչիւր բնակավայրի վերաբերեալ առանձին, համալիր ուսումնասիրութեան մեծ անհրաժեշտութիւն կայ: Ուստի, նախաձեռնեցինք գիղերին նուիրուած յօդուածների շարքի պատրաստման

¹ Այս նամակների մասին մանրամասնութիւններ տե՛ս՝ Վ. Սահակեան, «Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի արխիւը որպէս հայկական տեղանունների ուսումնասիրման սկզբնաղբիւր», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, 40:2020, էջ 189-200. նաեւ՝ Վ. Սահակեան, *Մշոյ Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիղերն ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների, գիրք I*, Մատենադարան, Երեւան, 2021. նաեւ՝ V. Sahakyan, "The Demographic Characteristics of Bylanik Province," *Studies in Oriental Sources*, V:2024, Երեւան, էջ 246-63:

գործը²: Ներքին Բուլանըք գաւառակի Աբրի (ներկայումս՝ Հսենլիք) գիւղին նուիրուած այս ուսումնասիրութիւնը մեր նախաձեռնած շարքի 4րդ յօդուածն է:

Յօդուածի շրջանակում, Մկրտիչ Խրիմեանի ֆոնդից առանձնացրել ենք տասը նամակ, որոնք գրել են Աբրի գիւղի հայ բնակիչները: Այդ նամակներն արտագրել ենք արխիւային նիւթերի արտագրման կանոններին ու պահանջներին համաձայն: Նիւթը շարադրելիս օգտուել ենք նաեւ վաղ օսմանեան շրջանի տեղեկագրերից, իսկ հայ մատենագրութիւնից քաղել ենք գիւղի մասին եղած կարեւոր յիշատակումները:

Ուսումնասիրութեան նորոյթը նրանում օգտագործուած նորայայտ վաւերագրերն են, որոնք ունեն կարեւոր նշանակութիւն հայաբնակ բնակավայրերի հայկականութիւնը փաստելու, դարասկզբի քաղաքական իրավիճակը ներկայացնելու, ինչպէս նաեւ ժողովրդագրական որոշ հարցեր քննելու առումով: Միեւնոյն ժամանակ, յաւելուածաբար ներկայացուած բնագրերը կարող են դառնալ օժանդակ նիւթ՝ 19րդ դարավերջ-20րդ դարասկզբի Օսմանեան կայսրութիւնում առկայ ընկերային խնդիրները, ազգամիջեան յարաբերութիւնները, բնակեցման քաղաքականութիւնը, Օսմանեան կայսրութեան եւ հայ ժողովրդի պատմութիւնը, լեզուական բազմաշերտայնութիւնը, հայերէնի բարբառային առանձնայատկութիւնները, հայոց մէջ անձնանունների եւ ազգանունների, տեղանունագիտական եւ այլ հարցերի առնչութեամբ հետազօտութիւններ կատարող մասնագէտների համար:

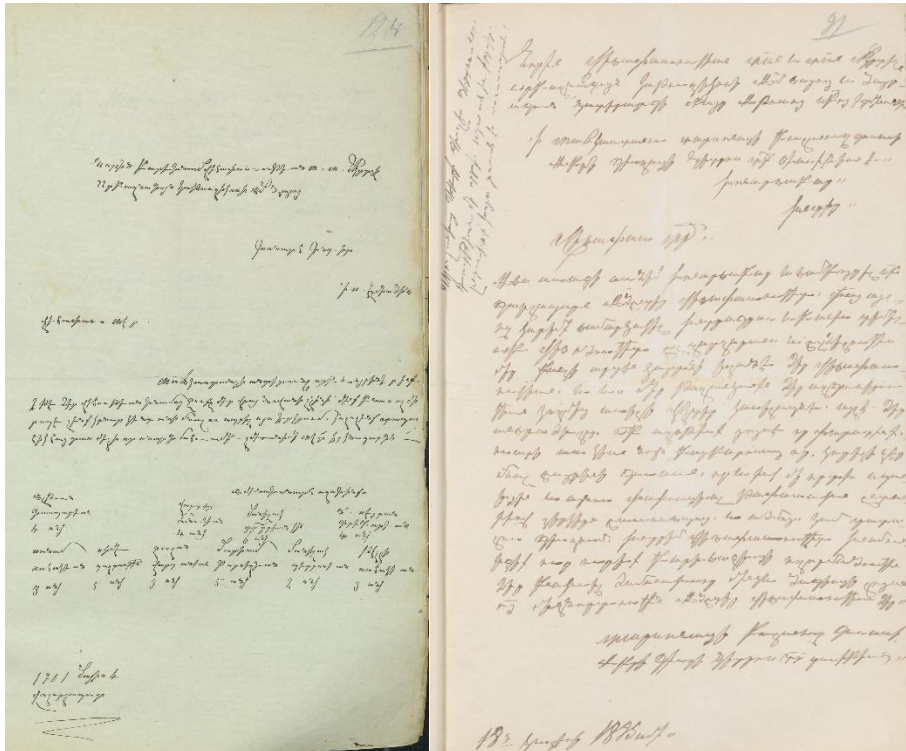
ԱՐՐԻ ԳԻՒՂՆ ԸՍՏ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ (ՕՍՄԱՆԵՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ)

Աբրի բնակավայրի մասին, որը ներկայումս համապատասխանում է Թուրքիայի Հանրապետութեան Մուշի Հսենլիք գիւղին, մատենագիտական առաջին տեղեկութիւնները տրամադրելի են 16րդ դարում կազմուած օսմանեան տեղեկագրերից: Դրանցում կան մանրամասնութիւններ բնակչութեան քանակի, վճարուելիք հարկերի, կրօնական եւ այլ հաստատութիւնների մասին: Առաջին նման տեղեկագիրը կազմուել է 1514ի Չալդըրանի ճակատամարտից գրեթէ 20 տարի անց (1537ին), երբ Աբրի գիւղն անցել էր օսմանեան գերիշխանութեան տակ՝ Խնուսի լիուայի³ կազմում, Բլեջան նահիէի (գիւղախմբի) մէջ: Նախքան 1514 թուականը այն կարա-կոյունլուների եւ ակ-կոյունլուների տիրապետութեան ներքոյ էր: Օսմանեան գրաւու-

² Վ. Սահակեան, «Ժամանակագրութիւն Մշոյ Բուլանըք գաւառի Փիօնք գիւղի՝ ըստ Օսմանեան տեղեկագրերի եւ հայկական սկզբնաղբիւրների», ՀԱՄԿ Հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, ԺԳ:2024, էջ 475-92. նաեւ՝ Sahakyan, էջ 246-63:

³ لواء - Օսմանեան վարչական բաժանումներում՝ վարչատարածքային միաւոր, որը ղեկավարում էր մութասարիֆը:

մից մինչեւ 1535 խնուր կառավարում էր **Եուրթուր-օջաքը**⁴ համակարգով: 1535ից յետոյ այն վերածուեց դասական օսմանեան սանջակի, որի ղեկին սուլթանական կենտրոնական իշխանութիւնը նշանակեց սանջակբէյ (վարչական ղեկավար): Այնուհետեւ, այստեղ ներդրուեց **թիմարային** համակարգը, որին յաջորդեց **թահրիրը**՝ տեղական մարդահամարի անցկացումը եւ գոյքի գրանցումը, որն էլ հենց իրականացուեց 1537ին:

ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 111, վաւ. 124, 1901 եւ ՄՄ, ԽԿՖ, թղթ. 103, վաւ. 91, 1895

Յետագայ զարգացումները, որոնք կապուած էին Իրաք կատարուած արշաւանքների եւ նոր գրաւումների հետ, անհրաժեշտութիւն առաջացրին վարչական նոր վերաբաժանման: Ձեւաւորուեց Էրզրումի էյալէթը, խնուրը դարձաւ Էրզրումին ենթակայ սանջակ, իսկ Բուլանըքը եւ Բլեջանը մտան

⁴ «Եուրթուր»ը եւ «օջաքը»ը օսմանեան պետութեան սահմանամերձ հողերն են, որոնք յաճախ անջատում եւ Եուրթուր-Օջաքըք անունով իրենց տէրերին էին թողնում: Նրանք կառավարում էին այդ հողերը, նրանց տասանորդն ստանում, որի փոխարէն պարտաւորում էին պաշտպանել երկրի սահմանները (Թուրքական աղբիւրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի միա ժողովուրդների մասին, հղ. 1, թարգմ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1961, էջ 371:

Խնուսի սանջակի կազմի մէջ: Այս վարչական բաժանումը պահպանուեց 1544, 1556, 1568, 1569ի թիմարի գրանցամատեաններում (Timar tahrir defterleri⁵):

Յետագայում, թէեւ փոփոխութիւններ տեղի են ունեցել, սակայն ընդհանուր առմամբ կարող ենք ասել, որ Բուլանըքը գրեթէ մինչեւ 1847 թուական մնաց որպէս Խնուսին ենթակայ քաղա (գաւառ), իսկ թանգիմաթեան փոփոխութիւնների շրջանում, երբ Մուշը բաժանուեց Վանից, Վարդոն, Մանազկերտն ու Բուլանըքը ներառուեցին Մուշի կազմում՝ որպէս առանձին գաւառներ:

Ինչպէս տեսանք 1537ի տեղեկագրում⁷ արձանագրուած է Բլեջան անունով մի վարչատարածքային միաւոր, որը համապատասխանում է յետագայում Ներքին Բուլանըք կոչուող գիւղախմբին⁸: Աբրի գիւղը ընդգրկուած է նրա մէջ: Ի տարբերութիւն այս տեղեկագրում յիշուող այլ բնակավայրերի, ինչպիսիք են, օրինակ, Միրպարը (Մերպար) կամ Միրպար-Ռըբաթը, որպէս զուտ հայաբնակ, Աբրիում, իր անուան հայկական հնչողութեամբ հանդերձ որեւէ քրիստոնեայ բնակչութիւն չի արձանագրուած⁹: Շուրջ քսան տարի անց կազմուած Խնուսի լիուայի մանրամասն տեղեկագրում արդէն (կազմուել է 1555ի Ամասիայի դաշնագրի կնքումից յետոյ, Սեֆեան Իրանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ) Բուլանըք եւ Բլեջան գիւղախմբերում ընդհանուր հաշւում է 31 տուն հայ¹⁰: Ուսումնասիրողները կարծում են, որ 1537ի գրանցամատեանում հայ բնակչութեան մասին տեղեկութեան բացակայութիւնը հնարաւոր է, որ կապուած լինէր ինչպէս քրիստոնեաներին չգրանցելու (քանի որ այն համառօտ տեղեկագիր էր), այնպէս էլ՝ պատերազմական պայմանների արդիւնքում բնակչութեան գաղթի հետ, մինչդեռ

⁵ Սրանք գրանցամատեաններ էին, որոնք կազմում էին Օսմանեան կայսրութիւնում գաւառների, գիւղերի եւ հողատարածքների հարկահաւաքման նպատակով: Այս մատեաններում գրանցում էին այդ շրջանի բոլոր հողատէրերին, հողատարածքների չափերն ու սեփականութեան ձեւերը, բնակչութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ:

⁶ Murat Alanoğlu, *Osmanlı Klasik Döneminde Bulanık ve Blecan (1514-1850), (Բուլանըքն ու Բլեջանը Օսմանեան դասական շրջանում (1514-1850), Bulanık-Kop İnsan-Coğrafya-Tarih-Kültür*, ed. İsmail Yuca, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya, 2020, էջ 187-217:

⁷ Bitlis vilayeti icmal tahrir defteri (Բիթլիսի վիլայէթի համառօտ գրանցամատեան):

⁸ Այլ մանրամասներ տե՛ս՝ Վ. Սահակեան, *Մշոյ Բուլանըք գաւառի հայաբնակ գիւղերն ըստ Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսին ուղղուած նամակների, գիրք I*, Երեւան, Մատենադարան, 2021:

⁹ 294 Numaralı Hınıs Livâsi Mufasssal Tahrîr Defteri (963/1556), (294 համարի Խնուսի լիուայի մանրամասն գրանցամատեան (963/1556)), Yay. haz. A. Özkiliç, A. Coşkun, A. Sivridağ, M. Yüzbaşıoğlu, Defteri Hâkânî Dizisi: VI, Ankara, 2000, էջ 86:

¹⁰ Alanoğlu 2020, էջ 195:

յաջորդող մատենաներում արդէն արձանագրուած են իրենց հին բնակավայրերը վերադարձող քրիստոնեաներ եւս¹¹:

Ե՛րբ է հիմնադրուել Աբրին, ովքե՛ր են եղել հիմնադիրները: Այս եւ նման հարցերի առնչութեամբ՝ մատենագիտական տեղեկութիւններն ու վկայութիւնները եւս աղքատիկ են:

Վերջին տարիներին թուրք հետազոտողները վկայակոչում են նորայայտ վաւերագրեր, որոնց վրայ հենուելով նշում են, թէ Աբրին եղել է Աբդուլմելիք անունով մէկի սեփականութիւնը, որը հաստատուել է այդտեղ եւ կառուցել է այն աղօթատեղին, որը ներկայումս յայտնի է որպէս Աբրիի մզկիթ: Մզկիթի կառուցման թուական է համարում 1325ը, իսկ 1333ին արդէն այն գրանցուել է որպէս վաքֆ¹², որոնց մասին տեղեկութիւնները պահպանուել են մզկիթի վրայ եղած արձանագրութեան մէջ:

Խօսքը փոխանցենք Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցին: Պատմելով Խըրթ գիւղի մի ջրի ակունքի եւ նրա շուրջ եղած մի գերեզմանի մասին, նա գրում է. «Այս գերեզմանը իբրեւ սուրբ կը պաշտեն հայերը Քառասուն Մանկունք անունով, եւ քիւրտերը՝ Հալիլ բաբա: Մէկ շէխ՝ Մուրափ անուն, կը նստի Խըրթ գեղը, եւ կը համարի թէ այդ գերեզմանի մէջ թաղուածին սերունդէն է ինքը. կ'ուզէ հաստատել իւր փունը ու փոխմն այդ Հալիլ բաբայի օճախով ու անունով. եւ ասոր համար **երկու փարի կայ միայն որ փաճկական գերեզմանաքարի պէս երկու քար անկել փուեր է գերեզմանին երկու ծայրը: - Է՛հ, միթէ կարելի՞ է գերեզմաններն ալ կրօնափոխ ընել...**»¹³:

Թէպէտեւ հայ մատենագրութեան մէջ կան անելի վաղ շրջանին վերաբերող յիշատակութիւններ, բնակավայրի մասին առաջին գրաւոր անդրադարձներն արուել են 1870ականներին: Դրանք ընթերցողին են փոխանցում Աբրիի աշխարհագրութեան, ամանդոյթների, սովորոյթների ու կենցաղի մասին որոշ տեղեկութիւններ՝ ակնարկելով նաեւ նրա հիմնադրման առնչութեամբ որոշ հիմնաւոր տեսակէտներ: Այդ հեղինակներից է Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը, որն իր *Գրոց ու Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի Դուռ* գրքում Աբրի գիւղի մասին ունի բաւական հետաքրքիր մի հատուած.

Ապրի գեղը Պուլանըխայ մէջն է. մեծ օճախներ կան շէխերուն այս տեղը, որոց ծերերէն լսելով պատմողներ կան, թէ սոցա նախնիք եղեր են հո-

¹¹ Նոյն:

¹² A. D. Çobanoğlu, “Muş Esenlik Köyü’nde Bir Ortaçağ Yapısı: Şeyh Abdülmelik (Şeyh Abri) Cami Ve Vakfı,” (Մուշի Հսենլիք գիւղի մի միջնադարեան կառոյց. Շէյխ Աբդուլմելիք (Շէյխ Աբրի) մզկիթը եւ վաքֆը:) *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62): 2019, էջ 505:

¹³ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, Կ. Պոլիս, տպարան Ե.Մ. Տնտեսեան, 1874, էջ 64: (Բնագիրը բերուած է ըստ 1874ի հրատարակութեան՝ առանց միջամտութիւնների):

ռոմ եպիսկոպոսներ: Յոյները Հայաստանի մէկ բաժինն տիրած էին արդէն մեր Արշակունեաց անկման ժամանակները. իսկ միջին դարու ըսկիզբներէն մեծն Հայաստան, որ կարելի է ասել այսօրուան Տաճկի Հայաստանի մասը, բոլորովին յունաց բաժինն է եղեր: Կարինը յունաց կուսակալութիւն էր եւ գաւառ: Այս մեր ցոյց տուած վայրերն՝ Կարնոյ թեւերն են. անբնական չէ, որ յունաց գաղթականներ եկած լինին այս կողմերը իրենց եկեղեցական ուխտի, որոնք Քաղկեդոնի բանակները կը կազմէին բարոյապէս. եւ կ'առաջնորդուէին անխնայ ջարդել եւ կորուսել տալու հայոց տունները եւ զաւակները, պաշտօնեայ գոլով Քրիստոսի, պաշտօն վարելով մոգերուն Յազկերտի: Ադոնց թողուցած աւերակները դեռ կը մխան ու կը ծխան Հայաստանի հողին վրայ, Հայոց սրտի եւ գլխի մէջ: Ասոնք վանքեր եւ եկեղեցիներ ալ ունեցած եղեր են, ինչպէս մինչեւ այսօր ցոյց կուտան Շուշարայ գաւառի մէջ: Վարդուայ Գոնտէմիր գեղը՝ հերոս բլուր մը քակեցին եկեղեցին շինելու համար քար հանելով. բլուրի տակէն տաճար մը երեւցաւ, որ բոլորովին յունական ծեւ եւ շէնք էր: Ուրիշ շատ կան այդ Շուշարայ, Վարդուայ եւ Խնուսայ կողմերը: Վերոյիշեալ Ապրի գեղի շէխերու տան – օճախի – մօտը քար հանելու համար փորելով՝ գտած էին մէկ մարդաչափ բարձրութեամբ քարէ արձան մը՝ մարդակերպ քանդակուած, որուն վրայ Յունարէն գրեր կան եղեր, զոր Մամիկոնեան Վարդան Աղան վերցուցեր, տարեր էր շէխերէն խնդրելով: Արդ, այդ շէխերը, ինչպէս ըսած են, լինելով Յունաց եպիսկոպոսներ, եւ ինչպէս որ են նոքա ցարդ՝ հողի, գեղի եւ ագարակի տէր, ու ճոխ մարդիկ, Արաբացոց արշաւանաց ժամանակները՝ չուզելով իրենց ունեցած կացութիւնը կորսնցընել, փոխեր են կրօնքնին, եւ իրենց առջի վիճակը պահելով՝ միանգամայն եւ կին առնելով վառ պահեր են իրենց օճախը եւ շարունակեր են մինչեւ ցայժմ: Ասոնք են սաստիկ մոլեռանդ եւ Տէրութեան օրինաց հակառակ շատ անգամ զՀայերը կեղեքող. եւ այս ախտը կամ բնաւորութիւնը աւելի Քաղկեդոնականաց թշնամութեան յատկութիւնն է, քան Մահմէտականաց: Ես կը հաւանիմ ընդունել այսպէս...¹⁴:

Աբրիի անուան վերաբերեալ վերջին շրջանում շրջանառութեան մէջ են դրուել մի քանի վարկածներ: Այդ վարկածներից մէկի համաձայն տեղանունը կապուած է գիւղի հիմնադիր շէյխ Աբդուլմելիքի անուան հետ, որը երբեմն իբր կոչուել է նաեւ Շէյխ Աբրի¹⁵: Սակայն ոչ մի վաւերագրում¹⁶ նա յի-

¹⁴ Սրուանձտեանց 1874, էջ 64-66:

¹⁵ Çobanoğlu 2019, էջ 506:

¹⁶ Շէյխ Աբրիի աղբիւրներում յիշատակուել է այսպէս. Şeyh Salih Hacı Abdülmelik ibn-i Ramazan, (Yilmaz, 2009, 80; Yilmaz, 2014, 171-72), Şeyh Aynü'l Melek, (H.1310/M.1892-93 tarihli Bitlis Salnamesi, Հիշրի 1310 / Միլլադի 1892-93 թուա-

շատակուած չէ Աբրի անունով: Այլ վարկածի համաձայն, իբր՝ երբ (1325ին) շէյխ Աբդուլմելիքը որոշել է կառուցել ներկայիս Աբրիի մզկիթը քարեր է բերել լցրել, սակայն առաւօտեան տեսել է, որ այդ քարերը տեղափոխուել են մի ճահճոտ վայր: Երբ նոյնը կրկնուել է նաեւ յաջորդ օրը, Աբդուլմելիքն այն համարել է աստուածային նախանշան: Աղօթել է, ճահիճը չորացել է ու տեղում կառուցել է մզկիթը, իսկ գիւղի անունը “Abwir”-ից, որն, ըստ յօդուածագրի, նշանակում է ջուրը չցամաքող տեղ, ստացել է Աբրի անունը¹⁷:

Հնարարը է, որ կան/եղել են այսպիսի ասանդագրոյցներ, սակայն վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւնը, որից քաղել ենք մէջբերումները, փոխանցում է նաեւ մէկ շատ առանցքային վկայութիւն այն մասին, որ մինչ Աբդուլմելիքի հաստատուելը եւ աղօթատեղի կառուցելու որոշումը արդէն իսկ գոյութիւն ունէր Աբրի անունով բնակավայր, որը քանդուած կամ աներուած լինելու պատճառով յօդուածում յիշատակուած է Հարաբէ Աբրի (Harabe Abri)¹⁸ անուն: Սա արդէն իսկ ցոյց է տալիս, որ այդ անունով բնակավայր կար, որն ամենայն հաւանականութեամբ սելջուկեան արշաւանքների արդիւնքում հիմնովին քանդուել էր, դարձել աներակ, սակայն որտեղ մեր կարծիքով կանգուն էր մնացել քրիստոնէական, սրբատաշ քարերով կառուցուած եկեղեցին, որը եւ Աբդուլմելիքն ընդգրկում է իր *գաւիէի* կազմում: Սա է վկայում նաեւ այն հանգամանքը, որ ի սկզբանէ այն չի ունեցել մինարէ:

Աբրիի անուան առնչութեամբ հայ եկեղեցական գործիչ, պատրիարք Մաղաքիա Օրմանեանը (1841–1918) առաջ է քաշում անելի հիմնարկ հետեւեալ տեսակէտը: Նա կարծում է, որ գիւղանունը առնչուած է 5րդ դարի Բզնունեաց եպիսկոպոս Աբրահամ Զենակեցու հետ, որը Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցի առաջին հետետորդներից լինելով թաղուել էր Աբրի գիւղում, որի գերեզմանը կանգուն էր նոյնիսկ մինչեւ 20րդ դար¹⁹: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ Օրմանեան պատրիարքը գալիս է այն համոզումին, թէ ամենայն հաւանականութեամբ Աբրի տեղանունը կարող է կապուած լինել Բզնունեաց այս եպիսկոպոսի գործունէութեան եւ նրա թաղման վայրի գտնուելու հետ²⁰:

Մենք տեղանունի ստուգաբանութիւնը կը թողնենք համապատասխան մասնագէտներին, սակայն կը նշենք, որ Աբրի անունը, եթէ անգամ Աբրահամ Զենակեցու անուան հետ եւս կապ չունենայ, այն բուն ու մաքուր հայկական տեղանուն է, որի հիմքում ապրել ու ապրուել բայերն են, որը գրեթէ

կանի Բիթլիսի տարեգիրք), (Şeyh Abdülmelik (H.1316/M.1898 tarihli Bitlis Salnamesi, Շէյխ Աբդուլմելիք (Հիշրի 1316 / Միլլադի 1898 թուականի Բիթլիսի տարեգիրք), Seyyid Nizameddin, Seyyid Aynü'd-din, Şeyh Aynü'l-Melek:

¹⁷ Çobanoğlu, էջ 506-7:

¹⁸ Նոյն, էջ 506:

¹⁹ Մ. արք. Օրմանեան, *Ազգապատում, հիպո. Ա.*, տպ. մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, Էջմիածին, 2001, էջ 510-11:

²⁰ Նոյն:

անփոփոխ մնացել է թե՛ Հարաբէ Աբ(ա)րիի մասին յիշատակող սկզբնաղբիւրներում եւ թե՛ արեւելիկների բանաւոր ու գրաւոր խօսքում, իսկ Խրիմեանին ուղղուած նամակներով մեզ հասել Աբրի²¹, Ապրի²², Յապրիլ²³, Յաբրի²⁴, Հաբրի²⁵, Ապրուայ²⁶ տարբերակներով, այլ աղբիւրներում նաեւ Էպրի²⁷, Աբրվէ (Աբրւէ)²⁸, Ապրե²⁹, Ապրե³⁰ ձեւերով: Ինչ վերաբերում է թուրք հետազօտողների կողմից վերջերս շրջանառութեան մէջ դրած վաւերագրերին, այստեղ բերուած են նաեւ Արի (Ari) եւ Աբրու (Abru) ձեւերը³¹: Նկատենք սակայն, որ Արի անունով առանձին բնակավայր եւս եղել է այդ տարածաշրջանում: Կարծում ենք, որ սա որպէս գիւղանուան տարբերակային ձեւ ներկայացուել է սխալմամբ³²: Ինչ վերաբերում է Աբրու ձեւին կարծում ենք՝ ինչչորութեան այս տարբերակը մուտք է գործել տեղի հայ բնակչութեան ազդեցութեամբ, որն էլ վկայում է, որ այնտեղ հայերը եղել են մեծամասնութիւն եւ ունեցել են մշտական բնակութիւն³³:

Գրեթէ 7 դար գրաւոր աղբիւրներում յիշատակուող Աբրի տեղանունը 20-րդ դարում անուանափոխուեց՝ Թուրքիայում ընդունուած համար 7267 օրէնքի պահանջով, որը փոփոխութեան ենթարկեց մօտաւորապէս 12,000

²¹ «Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անուան հին ձեռագրերի գիտահետազօտական ինստիտուտ հիմնադրամ (ՄՄ), Խրիմեան կաթողիկոսի ֆոնդ (Խկֆ), թղթ. 103, վաւ. 91, 1895:

²² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 103, 1895:

²³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 238, 1895:

²⁴ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 130, 1896:

²⁵ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 109, վաւ. 20, 1899:

²⁶ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 109, վաւ. 284, 1899:

²⁷ «Շելխեր կան, որոնք տոխթաներ կը պահեն կը կարդացնեն, բայց ի՞նչ կը կարդացնեն... հասկցողը կը հասկնայ: Ասոնցմէ քանիսը Մշոյ թաղերուն մէջն են, միւսները գեղերն են, զոր օրինակ շէյխ մը Թիլ, շէյխ մը Մալաքանդ, շէյխ մը Յապրկոն, շէյխ մը Էպրի, շէյխ մը Լաթառ...», Սրուանձտեանց, 1982, էջ 126

²⁸ Համբաւաբեր, հմր. 45, Թիֆլիս, 6 Նոյեմբեր 1916, Յաւելուած հմր. 45, էջ 1:

²⁹ Գ. Մ. Բադալեան, «Արեւմտեան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական նկարագիրը Մեծ Եղեռնի նախօրէին: Մաս վեցերորդ: Բիթլիսի նահանգի հիւսիսային, արեւելեան եւ արեւմտեան գաւառները», Վէմ, Ը(ԺԴ)3(55):2016, Յուլիս-Սեպտեմբեր, I-XXXVI, էջ X:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 227, Յ. 1, Գ. 440, ԹԹ, 1916:

³¹ 294 Numaralı Hınıs Livâsi Mufasssal Tahrîr Defteri (963/1556), էջ 84:

³² В. Маевский, Военно-статистическое описание Ванского и Битлисского вилаетов, (Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթների ռազմավիճակագրական նկարագրութիւն), Штаб Кавказского военного округа, Тифлис, 1904., с. 120:

³³ Հայերէնում Գառնի տեղանուան սեռականը կարող է դառնալ նաեւ Գառնու: Այս նմանութեամբ Աբրի տեղանունը կարող էր դառնալ Աբրու:

օտար ծագման գիւղանուն³⁴: Այս անուանափոխուող բոլոր բնակավայրերը առնչում էին տարածաշրջանում քրիստոնեայ ժողովուրդների գոյութեան հետ: Սա եւս մի վկայութիւն էր, որ ժամանակի թուրքական իշխանութիւնները ընդունել էին, որ Աբրին ո՛չ Աբդուլմելիքին տրուող անուններից մէկն էր, ոչ էլ կապուած էր աղօթատեղի կառուցելու համար առեղծուածային ու աստուածային միջամտութեան մասին պատմող ամանդագրոյցի հետ:

Ինչ վերաբերում է նախքան Հայոց ցեղասպանութիւնը Աբրիի մասին եղած վիճակագրական տեղեկութիւններին, նշենք, որ մեզ է հասել Մանուէլ Միրախորեանի «Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի» եռահատոր գիրքը, որի համաձայն, 19րդ դարավերջին գիւղն ունեցել է 75-80 տուն բնակիչ, որի կէսը եղել են հայեր, կէսը՝ քրդեր³⁵: Մէկ այլ ուսումնասիրութեան հեղինակ է ռուսական բանակի զօրավար Մայէլսկին: Նրա հեղինակած ռազմական վիճակագրութեան համաձայն (1899) Աբրի գիւղը ներկայացուած է որպէս զուտ քրդաբնակ³⁶: Կարծում ենք՝ Միրախորեանի ուղեգրութիւնը կարելի է համարել խիստ հաւաստի, քանի որ հրատարակուել է Կ. Պոլսում՝ ժամանակի օսմանեան կառավարութեան կրթութեան նախարարութեան յատուկ արտօնագրով³⁷: Համեմատելով Միրախորեանի այս գիրքը յետագայ 1912-15ին հրատարակուած վիճակագրական նիւթերի հետ, նկատում ենք, որ Աբրիի հայութեան թիւը, նախքան Հայոց Ցեղասպանութիւնը եղել է 30-50³⁸ տուն: Սա

³⁴ Դրանք նախ ուսումնասիրուել էին նահանգների վարչութեան գլխաւոր տնօրէնութեան՝ «Օտար անունների փոփոխման յանձնաժողով»ի կողմից: 1968ին կազմուած այս տեղանունների ցանկում Աբրին կամ Աբրիքէյը ստացաւ Էսենլիք անունը: Նոր վարչատարածքային բաժանման համաձայն այն Էրենթեփէի շրջանի (Bucak) Բուլանըք գաւառակի (Ilçe) Մուշի գաւառի (il) կազմի մէջ էր (*Köylerimiz, 1 Mart 1968 gününe kadar*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, 1968, էջ 212):

³⁵ Մ. Կ. Միրախորեան, *Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, տեղագրութիւնք սարէն եւ ձորէն, հնէն եւ նորէն պիտանի գիւղնոց* (Հատոր III), Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ս.Ղ. Պարտիզպանեան, 1885, էջ 87:

³⁶ Маевский, с. 120:

³⁷ Միրախորեան, կազմ:

³⁸ 30 տուն՝ Ա-Դօ, *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները. ուսումնասիրութեան մը փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան*, Երեւան, տպարան Կոլտուրա, 1912, էջ 146: 31 տուն՝ 203 հայ, Kévorkian R. and Paboudjian P., *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992; Kévorkian R., *The Armenian Genocide, A Complete History*, Published in 2011 by I. B. Tauris & Co Ltd, New York, p. 500: 35 տուն՝ 210 շունչ, Վ. Պետոյեան, *Սասունի եւ Տարօնի պատմաաշխարհագրական տեղագրութիւն*, Երեւան, Լուսակն, 2005, էջ 94-95: 45 տուն՝ Ն. պ. Մարտիրոսեան,

ցոյց է տալիս, որ 30 տարուայ ընթացքում (1884-1915) Աբրիում ընկերային, քաղաքական պայմանները եղել են այնպիսին, որ բնակչության աճ չի արձանագրուել, մարդիկ գաղթել են, սպանուել, ձերբակալուել, արտաքսուել, հարստահարուել, որոնց մասին յստակ նկարագրուած են Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղուած արեւելիների նամակներում:

Մեր ուսումնասիրած վաւերագիր նամակներից, հասկացում է, որ գիւղի հայութիւնը 19րդ դարավերջին ենթարկուել է ամենատարբեր ճնշումների, որոնց արդիւնքում մարդիկ դիմել են փախուստի, հաստատուել Ռուսական Հայաստանում, հայաշատ Բաքու և Թիֆլիս քաղաքներում՝ ապաւինելով ամենայն հայոց կաթողիկոսի բարեսրտութեանն ու օժանդակութեանը: Թըրուով տասը նամակներից պարզել ենք, որ Աբրի գիւղից Մկրտիչ Խրիմեանին է դիմել տասը ընտանիք, որոնց ընդհանուր թիւը կազմել է 165-175 անձ: Այս թիւը ստացել ենք նամակագիրների կողմից նշուած շնչերի քանակը հաշուելու արդիւնքում: Ըստ այդմ՝ Պետրոս Տէր Դաւթեանի երկու նամակներից պարզել ենք, որ ընտանիքը բաղկացած է եղել 7 շնչից: Նրա որդուն սպանել են: Իսկ նա հաստատուել է Դադալու գիւղում վեց շնչից բաղկացած ընտանիքով: Միւս նամակում խօսուում է երկու այլ ընտանիքների մասին, որոնք բաղկացած են եղել 40 շնչից³⁹: Այս նամակից պարզուում ենք նաեւ, որ տեղի քահանան եղել է Յովսէփ քինյ. Տէր Յովհաննիսեանցը, եւ, որ բացի իրենից Աբրին ունեցել է եւս մէկ քահանայ՝ Տէր Յարութին անունով, ինչն էլ վկայուում է, որ Աբրին բաւական մեծ հայ համայնք պէտք է ունեցած լինէր: Միւս երկու նամակներից պարզուում ենք, որ Աբրի գիւղում է ապրել նաեւ Աբրահամ Նազարեանցի ընտանիքը՝ բաղկացած 7 շնչից, եւ Աբրահամ Յակոբեանի ընտանիքը՝ բաղկացած 6 շնչից: Միւս նամակում յիշատակուող Մելիք Աղա Խաչատրեանի ընտանիքի մասին նամակում տեղեկութիւններ չկան: Սակայն ունենք առաւել ուշագրաւ մի վկայութիւն. 1898ին Մկրտիչ Խրիմեանը մի այցելութիւն է կատարել Բաքու: Այդ այցի շրջանակում նա քարոզ է խօսել, որտեղ, անդրադառնալով հայութեան ծանր կացութեանը, շեշտել է, թէ Մելիք Խեչոյի նահապետական ընտանիքը⁴⁰ 70-

«Համաւերոպական պատերազմի ընթացքում ամայացած Արեւելեան Հայաստանի գաւառների վիճակագրութիւնը», *Վան-Տոսպ*, Թիֆլիս, 28 Փետրուար, 1916, էջ 7: 50 տուն, Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, Նիւ Եորք, 1985, Ա. հ., էջ 99-101:

³⁹ Առհասարակ նամակներում նկատել ենք, որ քահանայական ընտանիքները՝ սովորաբար աւելի մեծ են եղել: Կան 25 եւ աւելի շունչ ունեցող ընտանիքներ (տե՛ս օրինակ ՄՄ, Իսկֆ, թղթ. 113, վաւ. 088, 1903 թ.):

⁴⁰ Սովորաբար կիրառուել է տուն ձեւով, որտեղ ընդգրկուած էին լինում տատը, պապը, հօրեղբայրները՝ իրենց ընտանիքներով, սակայն այս նամակների մեծ մասում խօսուում է միայն մէկ ընտանիքի մասին, այդ պատճառով գրել ենք ընտանիք եւ ոչ՝ տուն: Սակայն յատկապէս այս նամակում խօսուում է գերդաստանի մասին:

80 շնչից բաղկացած, ցիր ու ցան է եղել: Ինչպես կարդում ենք 1895-ով թուագրուած Մելիք Աղա Խաչատրեանի նամակում, այդ ընտանիքի կոտորածը այնքան սահմոկեցուցիչ է եղել, որ նոյնիսկ դրան է անդրադարձել ժամանակի մամուլը, իսկ Բաքում բարձրաձայնել է նաեւ Խրիմեան կաթողիկոսը: Այս վկայութիւնը նկատի առնելով՝ Մելիք Աղա Խաչատրեանի գերդաստանի համար մենք հաշուում ենք 70-80 շունչ: Միւս նամակների համաձայն Ազնիւ Տէր Դաւթեանի ընտանիքը բաղկացած է եղել 6 շնչից, Միսաք Տէր Դաւթեանինը՝ 7 շնչից, իսկ Մարտիրոս Պետրոսեանի ընտանիքը՝ 12 շնչից:

Այսպիսով, մեր ունեցած 10 նամակում նշուած ութ ընտանիքը բաղկացած է եղել 85 շնչից: Մէկ ընտանիքի շնչերի քանակն անյայտ է, չգիտենք: Միջին ստանալու համար այս թիւը (85) բաժանենք ութի, կը ստանանք միջինը 10.6 շունչ⁴¹: Քանի որ մենք մէկ ընտանիքի մասին տեղեկութիւն չունէինք մեր ստացած թուին (85) անլացնենք 10.6: Ընդհանուրը կը ստանանք 95.6 շունչ: Եթէ այս թուին անլացնենք Մելիք աղա Խաչատրեանի գերդաստանի թիւը (70-80 շունչ) կստանանք՝ 165.6-175.6 շունչ:

Եթէ յենունք մեզ հանդիպած նամակներից քաղուած ընտանիք-տուն-շունչ օրինակներին, ապա կարող ենք նկատել նաեւ այլ օրինաչափութիւններ եւս, օրինակ՝ 7 տուն՝ 80 շունչ են.⁴²

Նկատելի է, որ հինգ նամակ գրուել է 1895ին, երկու նամակ 1896ին, եւ մէկական նամակ 1898, 1899 եւ 1900ին: Սա ցոյց է տալիս, որ Աբրիի հայ հասարակութիւնը պատեհ ու անպատեհ աղիթներով չէ, որ դիմել է Խրիմեանին, այլ խիստ անհրաժեշտութեան պարագայում, մասնաւորապէս համիդեան կոտորածների պատճառով:

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով պէտք է նշենք, որ մենք չենք պնդում, թէ Աբրի գիւղը 19րդ դարավերջին եւ 20րդ դարասկզբին ունեցել է ընդամէնը 10 տուն հայ բնակիչ կամ Աբրի գիւղի հայութեան թիւը կազմել է 165-175 շունչ: Մենք միայն տալիս ենք այն թուերը, որոնք քաղել ենք մեր ձեռքին առկայ փաստաթղթերից: Նշենք նաեւ, որ կան բազմաթիւ վաւերագրեր եւս, որոնք պարունակում են գաղթականների

Կարծում ենք, հաւանական է, որ խօսքը Խեչոյի եւ զաւակների ընտանիքների մասին է:

⁴¹ Ս. Կարայեանը մէկ տան միջին թիւ է տալիս 5-6 անձը՝ միեւնոյն ժամանակ մատնանշելով, որ ընտանիքներ կային, որոնք ունէին նաեւ 15-16 շունչ: Մեր ուսումնասիրած նամակներում ընտանիքները բաղկացած են 6-12, հազուադէպ 15, 20, 25, 30 շնչից՝ ներառելով արական եւ իգական սեռի ներկայացուցիչներին եւ նոյնիսկ երբեմն նշելով նրանց տարիքն ու առողջական վիճակը (ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 101, վաւ. 223 Ա., 223 Բ.): Այլ վկայութիւնների համաձայն օրինակ 2 տան անդամները կազմել են 62 շունչ (<<, Ազգային արխիւ, 57րդ ֆոնդ, 5րդ ցուցակ, 132րդ գործ, էջ 28):

⁴² ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 101, վաւ. 280:

ընդարձակ ցուցակներ, որոնք սակայն չեն տրամադրում տեղեկություն այն մասին, թե մարդիկ որտեղի՞ց են եկել⁴³: Այդ ցուցակները կազմուել են Մայր Աթոռ հասած գաղթականներին անհրաժեշտ օգնություն տրամադրելու համար:

Բոլոր վաւերագրերի ուսումնասիրման, վերծանման արդիւնքում միայն, կարծում ենք, անուն-ազգանուններով, ձեռագրերի համեմատութեամբ, յարակից նիւթերի օժանդակութեամբ կարելի կը լինի գտնել առանց բնակավայրի նշումների այս անձանց եւ գերդաստանների մասին տեղեկութիւններ եւ լրացնել աբրեցիների մասին այլ վկայութիւններ նոյնպէս:

ԱԲՐԵՑԻՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Ա.

Նորին Վեհափառութեան Տ[եա]ռն եւ Տ[եա]ռն Մկրտիչ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամ[ենայն] Հայոց եւ Ծայրագոյն⁴⁴ Պատրիարքի⁴⁵ Մայր Աթոռոյ Ս[ր]բոյ Էջմիածնի

Ի Տաճկաստանու տարունացի, Բուլանուղ գաւառի Աբրի գիւղացի Պետրոս Տ[է]ր-Դաւիթեանէ⁴⁶
Խոնարհաբար խնդիր

Վեհափա՛ռ Տ[է]ր,

Ահա առաջի առնեմ խոնարհաբար եւ համբոյրել Ս[ուր]բ Գարշապարն Ա[ստուա]ծընտիր Վեհափառութեան[ի]դ: Վ[ա]սն[որ]ոյ այլ[եւս] ոչ կարեմք համարձակիլ խնդրագրաւ եւ բանիւ դիմել Ս[ուր]բ Վեհափառութեան[ի]դ: Ըզարչարանս եւ ըզնեղութիւնս մեր քանզի արդէն յայտնի եղած է Ձեր Վեհափառութեան: Եւ եւս մեր թախանձանքն⁴⁷ Ձեր ազգասիրութեան կողմից աւելի վշտեր կաւեւացնէ: Այլ է՝ Ձեր անհրաժեշտ Ս[ուր]բ աղօթիք յոյս է, որ փարատինք⁴⁸:

Ուստի, առ ձեռն նոյն բարբարոսաց, որ կարելի չէր մնալ հայրենի գաւառն, որ եւ իսկ մի որդիս սպանեալ են, եւ այնու փախուցեալ թափառական ընտանիքով զերկիրն ընդուսահայոց, եւ աժմոյս կամ Դադալու⁴⁹ գիւղում,

⁴³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 111, էջ 124., թղթ. 107, վաւ. 300 (ա, բ): Վաւերագրերի լուսապատճենները տե՛ս յաւելւած բաժնում:

⁴⁴ Բն.՝ *ծայրագուն:*

⁴⁵ Բն.՝ *պապիրարգի:*

⁴⁶ Պետրոս Տեր-Դաւիթեանի 1896ին գրուած մէկ այլ նամակ տե՛ս՝ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 130:

⁴⁷ Բն.՝ *թաղանձանքն:*

⁴⁸ Բն.՝ *փարատինք:*

⁴⁹ Ներկայիս ՀՀ, Արագածոտնի մարզ, Եղնիկ գիւղ:

խնդրեմ Վեհափառութեանդ՝ խնամ անիջիք ուրեք ուրեք բարեհաճես-
ցի⁵⁰ ողորմածութեամբն Ձեր բնակուել ժամանակաւոր՝ մինչեւ ծագեսցի
լոյսն ա[ստուածա]յին միջնորդութեամբն Ա[ստուա]ծընտիր Վեհափա-
ռութեան Ձեր:

Տարունացի , Բուլանուղ գաւառի Աբրի գիւղի՝
Պետրոս Տ[է]ր-Դաւիթեան, 18 Յուլիսի, 1895 ամի⁵¹

Բ.

Նորին Վեհափառութեան Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Ընդհանուր
Հայրապետ Ամ[ենայն] Հայոց Տ[եառն] Տ[եառն] Մկրտիչ Ս[ր]բազնագոյն
Կաթողիկոս

Պուլանըխի Ապրի գիւղի ծխատէր Յովսէփ քահանայ
Տ[էր]-Յովհաննէսեանցէ

Խոնարհական խնդիր

Վեհափա՛ռ Հայրապետ,

Թուէս մի տարի յառաջ, տանս մէջ վեց հայրենակից ճանապարհորդ
հիւրընկալելով, մի հայի մատնութեամբ ձերբակալուեցանք վեց ընկերնե-
րով՝ չորս ամիս: Յորոց երեքը կղերական էին, իսկ երեքը՝ աշխարհական՝
Պաղիշու բանտի մութ խորշերու մէջ: Եւ յետ չորից ամսոյ 60-ակ[ա]ն օս-
մանեան ոսկի տուժելով՝ ազատուեցանք: Բայց քանի օրէն յետոյ կրկին մեզ
բանտարկել ուզեց կա[ռա]վ[ա]րութիւնը՝ ինչպ[է]ս ըրաւ միւսներուն:

Մեր դրացի Տէր Յարութիւնը ք[ա]հանայի հետ այս կողմ անցանք, իսկ
կառավ[ա]րութիւնը քրդերի ձեռօք իր սրտի վրէժը լուծեց. մեր ամէն ունե-
ցածը աւարի առնել տուաւ: Այս պ[է]ս անցանք այս կողմ՝ 40 հոգիէ բաղկա-
ցած մեր ընտանիքը թողնելով այն կողմ:

Իսկ նուաստս այս քանի ամիս էր, որ Շիրակայ գաւառ Մունջուղու ըս-
ուած մի աղքատ գիւղի քահանայութեան պաշտօն կ'վարէի եւ այս տար-
ուան ձեռքս անցած քանի կոպեկով ուզեցի ցանք ցանիլ, այն ալ մեր մեղքէն
անցեալ շաբթու մի գիշերուան մէջ Յովնանի /// նմանութիւն ունեցաւ, զի
ցուրտը յանկարծ փչացրեց, ըստ նմին նորին մերձակայ գտնուող տասը
գիւղերն:

Վեհափա՛ռ Տէր, այժմ տարակուսած եմ եւ չըզիտեմ՝ այն սրտամաշ տա-
րակուսութեան որդը ինչպ[է]ս սրտէս մեռցնեմ, ի՞նչ կերպ ընեմ, որ սոյն
ցաւալի խնդրոյն վերջ դրուի:

⁵⁰ Բն.՝ բարեհաջեցի:

⁵¹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 91:

Նշդեհ⁵² բարձրգոյն ք[ա]հանայ մի եմ, ոչինչ չունիմ, բացի անտանելի ցաւերէն, որ գիտեն, թէ մեզ վիճակուած է: Ունիմ նաեւ մի ընտանեաց **ըս-**տուար խումբ մը հայրենեացս մէջ, որք երկու սարսափելի թշնամիներէ պա-շարուած են: Մինն է սով, իսկ Բ.¹ թշնամեաց սարսափ, որ երկուն եւս մահ կսպառնան:

Կաղաչեմ լալագին Վեհութե[ան]դ՝ ժամ յառաջ դարման տանէք մեր ըն-տանեաց վիճակի բարօրութեան:

Իսկ ինձ՝ նուաստիս, չըկարեմ յայտնել, զի թշուառութիւնը 65 ծերու-թեանս հասակիս մէջ ձգեց զիս պանդխտութեան տղմին, եւ քաջ գիտեմ, որ Ձերին Վեհութենէն ի զատ ուրիշ մէկը չէ կարող զիս այս տեղէն դուրս հանել: Ուրեմն՝ օգնեցէ՛ք...

Ամենախորին ակնածամբ մատչիմ համբոյր որդիական՝
Յովսէփ ք[ահանայ] Տ[էր] Յ[ովհաննէսեան]
1895, Օգ[ոստոսի] 27
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]յ⁵³

Գ.

Նորին Վեհափառութեան⁵⁴
Աստուածաընտիր Հայրապետի Ամենայն Հայոց Տեառն Տեառն Մկրտչի
Աբրահամ Ակօփով Նազարիեանցէ

Խնդիր

Ի 1894 ամի, Բուլանխու գաւառէն Աբրի գիւղի բնակիչ Աբրահամ Յակո-փով Նազարիեանցս (7) ընտանիքով ապրում էինք քիւրտերի անգթութեան տակ, բայց **նիդ**ական⁵⁵ կարոտութիւն չունէինք.....

⁵² Հին քերականութեան դասագրքերի համաձայն լծորդատառք համարուող բա-ռերը ունեն երկծեութիւն, օրինակ՝ թակարթ-թակարդ, դժգոհ-տժգոհ, աստիճան-աշտիճան, նշդեհ-նժդեհ են. (Մեսրոպ Տէր-Յարութիւնեան, *Քերականութիւն հա-յոց լեզուի*, Կ. Պօլիս, Յօրթագետդ, ի տպարանի Պօղոս Արապեան, 1826 թ., հտ. Ա., էջ 6):

⁵³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 103:

⁵⁴ Այս վաւերագրում է-ե, վ-ւ, օ-ո, հ-յ հնչիւնների դասական ուղղագրական տարբե-րութիւնները նշել ենք թաւ եւ թեք, տառասխալներն ու վրիպակները բերել ենք տողատակում, բացթողունում տառերը ներկայացրել ենք փակագծերի մէջ (): Նման աշխատանքն արել ենք բնագրերի արտագրման սկզբունքներին համա-ձայն՝ նկատի ունենալով, որ վաւերագրերը կարող են օգտակար լինել լեզուաբա-նական այլեւայլ հետազօտութիւններով զբաղուող մասնագէտների համար:

⁵⁵ Բն.՝ նոդական:

Բայց **հանկարծ իբրեւ**⁵⁶ **հեղափոխական** մատնեցին թուրք կառավարութեանը, իսկ ես անձս⁵⁷ ազատելու համար փախա(յ) Ռուսաստանի խորքերը՝ անմխիթար, խեղճ⁵⁸, թշուառ⁵⁹, տանից-տեղից գրկուած⁶⁰, բալօրովին տնէն⁶¹ լուր մը չըստացած, երէխանէրիս⁶² կարոտը քաշէով: **Հանկարծ** եկա(յ) Վաղարշապատ եւ գտա(յ) իմ ընտանիքս Վաղարշապատում: Այն ընտանիքս, որ փափուկ էի պահէլ մինչեւ վերջը⁶³. լաւ կերած, լաւ խմած, լաւ շրջանի մէջ⁶⁴ ապրած: Աժմս աչքերս կուրանում է, երբ տեսնում եմ բոպիկ, տկլոր, քաղցած⁶⁵, գրկված ամեն բանից, անօգնական⁶⁶ ման էս գալիս այս եւ այն կողմ, օրական հաց հայթայթելու: Ու ես էլ ըսկսեցի⁶⁷ մշակութիւն, որ ընտանիքիս օգնեմ⁶⁸, բայց որքան տանջում⁶⁹ եմ, կրկին օրական (25. 30.) կապէկից աւել⁷⁰ **չէմ** կարողանում վաստակէլ: Դրանով ընտանիքս չը բավականանալով, շատ եւ անսահման նեղութեան մէջ⁷¹ լինելով, դիմէ **էմ** Վեհափառութեանդ⁷²:

Օ՛վ Հայրիկ, օգնի՛ր⁷³ անկեալիս⁷⁴, կտրի՛ր թոռներիդ ողբը⁷⁵ եւ աղա-(ղա)կը, որ հա՛ց... հա՛ց են ասում: Ամաչութիւնիս ոչ մէկին չենք յայտնում, դիմէ **էք** միայն⁷⁶ Հայրի՛կ, քեզի: Ի սէ՛ր Ասու դու, գթաս⁷⁷:

Վեհափառութեանդ⁷⁸ ըստոր ծառայ) Աբրահամ Յակոբով
Նազարիեանց

⁵⁶ Բն.՝ *իփրեւ*:

⁵⁷ Բն.՝ *անցս*:

⁵⁸ Բն.՝ *խեղճ*:

⁵⁹ Բն.՝ *թշվառ*:

⁶⁰ Բն.՝ *գրկվաց*:

⁶¹ Բն.՝ *տնիւն*:

⁶² Բն.՝ *երէխանէրիս*:

⁶³ Բն.՝ *վերջը*:

⁶⁴ Բն.՝ *մէջ*:

⁶⁵ Բն.՝ *քախցած*:

⁶⁶ Բն.՝ *անօքնական*:

⁶⁷ Բն.՝ *ըսկսեսի*:

⁶⁸ Բն.՝ *օքնեմ*:

⁶⁹ Բն.՝ *տանջըվում*:

⁷⁰ Բն.՝ *ավել*:

⁷¹ Բն.՝ *մէջ*:

⁷² Բն.՝ *Վեհաբառութեանդ*:

⁷³ Բն.՝ *օքնիր*:

⁷⁴ Բն.՝ *անկեալիս*:

⁷⁵ Բն.՝ *ողբը*:

⁷⁶ Բն.՝ *միեայն*:

⁷⁷ Բն.՝ *գոթես*:

⁷⁸ Բն.՝ *Վեհաբառութեանդ*:

Դ.

Նորին Վեհափառության Տ[եառ]ն Տ[եառ]ն Մկրտիչ Սրբազնագոյն
Կաթողիկոս Ա[մենայն] Հայոց
Պուլանըխի Յապրիլ գիւղի գաղթական Աբրահամ Յակոբեան 6
հոգի
Մշոյ դաշտի Գրթագոմ գիւղացի Յովհանն[ն]էս Մանուկեան 5 հոգի –
[ընդհանուր] 11

Խոնարհական խնդի

Պանծալի՛ Հայրիկ,

Թուէս մի ամիս առաջ հրաման շնորհեցիք Եղուրադ, Խաչիկ վ[ա]րդապետին՝ մեր ընտանեաց ցորեան բաշխէ, բայց որքայնութիւն մէջը չըլի-
շելուն հ[ա]մ[ար] գեր[ապատիւ] Խաչիկ վ[ա]րդ[ա]պետն գործը մինչ օրս
յետաձգեր է՝ չը գիտեմք, թէ ինչ է միտք. որ մեզ այսպ[է]ս կը տանջէ:

Սուրբ վայրս գալէն գնալէն մեր ոտի տրէխ չը մնաց: Իսկ Հըմայեակ
վ[ա]րդ[ա]պետ եւս նմանապէս՝ իբրու շանթ[ը]նկէց Արամազդ, իր կծու
խօսքերով մեր սրտերը բոլորովին վառեց, եւ մեզ ահաբեկ ըրած է մի ան-
գամ: Եւ մեր ընտանիք մնացած են այն խեղճ դրութեան՝ անօթի եւ մերկ:
Նմանապէս եւ մեք՝ ի՛յ յերերման եւ բոլորովին յուսահատ:

Ուստի, կաղաչեմ Վեհ[ափառ] Հայրապետ, եթէ խոստացած է Ձերին Վե-
հութեան, որ մեր ընտանեաց ցորեան տրուի, ժամ յառաջ երկտող գրով
հրաման մը շնորհէք՝ տրուի անմեղական կերպով: Ապա թէ ոչ՝ մեր ըն-
տանիք սովամահ կը լինին՝ այսպիսի առատութեան տարիի մէջ: Վ[ա]սնզի
այս երկու հայրերը մտքերնին դրած են մեր ընդանիքը վերջացնեն:

Ամենախոնարհ ակնածութեամբ մատչիմ համբոյր որդիական՝
Աբրահամ եւ Յ[ակոբեան], Յովհաննէս Մ[անուկեան]
1895 Սեպտեմբերի 23
Ի վ[ա]րդ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ⁸⁰

Ե.

Նորին Վեհափառութե[ա]ն Տ[եառն] Տ[եառն] Մկրտչի Ա.
Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց
Բուլանըղ գաւառի Ապրի գեղջ Մելիք աղայ Խաչատրեանէ

Պաղատախառն խնդիր

Բարեգո՛յժ Հայր,

Արդէն իմ կրած նեղութիւնների եւ որդւոցս սպանութիւնների եւ ասարա-
ռութեանց մասին Յունուար ամսոյ 22-ին N 3 Նոր-Դարը նկարագրել է: Ես

⁷⁹ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 117:

⁸⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 238:

այլ եւս չեմ կարող նկարագրել: Եւ 'ի հարկէ, բարերար Հայրութիւնդ քաջ գիտէ՝ ես այժմ բնակւում եմ Կարսի նահանգի Զօլախի գիւղում՝ բազմաթիւ ընտանեօք, չունիմ ոչ մի աշխատատեղ, բացի ինձանից: Ես էլ արդէն ջարդ ու փուշուր եղած, բոլոր մարմինս վերքերով պատած է, չունիմ ապրելու միջոց եւ անգամ տան քիրայ⁸¹, որ կարողանամ գոնէ իմ ընտանիքս մէկ տեղ պատսպարել: Կորցրել եմ ամէն ինչ:

Վեհափա՛ռ Տէր, թէեւ ամօթխածովթիւնը ինձ թոյլ չէր տալիս դիմելի բարերար Հօրդ, բայց աւա՛ղ անցել է: Վասն որոյ խնդրում եմ եւ աղաչում օգնութիւն՝ խեղճ թշուառականիս: Եթէ հնարաւոր էր՝ հրամայէիք տալ յանձնարարական՝ շրջելու Ռուսաստանի վիճակները, իսկ եթէ ոչ՝ ինչպէս Ձերդ բարերար Հայրութիւնը կ'տնօրինէ, որով ազատած կ'լինէք խեղճ թշուառիս տաժանակիր նեղութիւններից, եւ մենք աղօթարար բարերար Հօրդ անգին կենաց երկարութեան:

Ամենախոնարհ ծառայ՝ Մելիք աղայ Խաչատրեան
1895 թ. Հոկտեմբերի 13
Ի Ս[ուրբ] Էջմիածին⁸²

2.

Նորին Վեհափառութեան Տ[եառն] Տ[եառն] Մկրտչի
Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց
Պետրոս Տէր-Դաւթեանից

Խոնարհ խնդիր

Ահա մի քանի ժամանակ է, որ կնոջս եւ չորս երեխաներիս հետ, հազիւ ազատուելով Բուլանըխա Յաբրի գիւղից, կարողացայ գալ այս կողմեր՝ նոյնիսկ որդուս զոհ տալով բռնաւոր շէյխ Խալիմի գնդակին: Երեխաներիս ամենամեծը 12 տարեկան մի տղայ է, իսկ միւսները նրանից փոքր են: Այժմ մնում եմ Վաղարշապատ: Տէր Վարդան քահանան 5 ր(ուբլով) մի սենեակ է վարձով տուել մինչեւ Զատիկ, բայց միջոց չունեմ այսքան ծանրութեան տակ տոկալու: Գոնէ, մտածում եմ, մի գործ լինէր, կամ՝ աշխատելու մի տեղ, ես կը կարողանայի նորա հոգսը քաշել: Միւս կողմից տարիքս արդէն անցել է, եւ ինձ համար այդքան ընտանիքը շատ ծանր է խնամել ու տոկալ:

Յուսալով, որ անտես չէք առնի որդիական խոնարհ խնդիրս, ահա մատուցանում եմ այն Ձեզ:
1896 ամի, Նոյեմբեր 7
Վաղարշապատ⁸³

⁸¹ Վարձ:

⁸² ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 103, վաւ. 290:

⁸³ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 104, վաւ. 130:

Է.

Նորին Վեհափառության Ա[ստուա]ծընտիր Կաթողիկոսի, Հայրապետի
եւ ողորմած Հայրիկին Ամ[ենայն] Հայոց
Մշոյ Բլանուխայ Աբրի գիւղից գաղթական կին՝ Ազնիւ Տէր-Դաւթեանէ

Աղերսանօք խնդիր

Սորանից մէկ ամիս առաջ գաղթելով տեղս, չորս մերկ զաւակացս, Է-
րիկս, տկար դրութեամբ մինչեւ ցարդ անմխիթար եւ ողորմելի վիճակի մէջ
տանջւում ենք:

Այս պատճառաւ, դիմելով գթառատ եւ ողորմած Հօրդ ուրքը, կաղաչեմ
եւ մեզ ողորմանալ, որովհետեւ անճարովթենէ մինչեւ Զատիկ տեղս ապրել
կամինք եւ ապա վերադառնալ հայրենիք, ուստի ցիր ու ցան եղած ենք: Ո-
րով, օրինելով պիտի օրինեմք ողորմած Հայրապետիդ անգին կեանքը յա-
փտեան:

Ամենախոնարհ աղախին՝ Ազնիւ Տ[է]ր-Դաւթեան⁸⁴
5-ն Դէկտեմբերի, 1896 ամի
Ի Վ[ա]ղ[ա]րշ[ա]պ[ա]տ⁸⁵

Ը.

Նորին Վեհափառության Տ[եառն] Տ[եառն] Մկրտչի Սրբազնագոյն
Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց
'Ի Մշու Բուլանդ գաւառի Աբրի գիւղացի նորաեկ գաղթական
Մարտիրոս Պետրոսեանից

Խոնարհապար եւ աղերսախառն խնդիր

Վեհափա՛ռ Տէր,

Այս վեց ամիս է, որ ես եկել եմ եւ ապրում եմ Պարսայ նահանգի Շա-
տրուան գիւղում: Ունիմ տասը եւ երկու հոգի ընտանիք, որոնք անաշխատ
են եւ իմ աշխատութեամբ մինչեւ յիմայ ապրել են: Բայց յիմայ, տեսնելով,
որ օգնութիւն չըկայ ո՛չ գիւղից եւ ո՛չ ազգասէր հայերից, եւ անտանելի ծը-
մեռը, որ գալիս այ, պէտք է սովամահ լինէ՞ին: Ուստի, դիմեցի Ձեր Վեհա-
փառության դուռը, որ օգնէք եւ խնամք տանէք սովեալ ընտանիքին, որոն-
ցը ո՛չ ուտելիք հաց կայ, եւ ո՛չ՝ հագուստ: Կա՛մ օգնէք, կա՛մ եթէ ոչ՝ վեր կառ-
նեմ ընտանիքը, կը բերեմ Ձեր Սրբութեան դուռը, կը թողնեմ: Թող այդ տեղ
մահանան, ո՛չ թէ այստեղ: Կրկին⁸⁶ խնդրում եմ եւ աղերսում՝ Ձեր ողորմա-

⁸⁴ Ազնիւ Տէր-Դաւթեանի միւս նամակը՝ գրուած 1899 թ., տե՛ս ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 109, վաւ. 284:

⁸⁵ ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 104, վաւ. 139:

⁸⁶ Բն.՝գրկին:

ծութիւնից, որ խնամք տանէք թշուառ ընտանիքին, սովից եւ ցրտից ազատէ՛ք, որի փոխարէն կստանաք վարձք Ա[ստուա]ծուց⁸⁷:

Անհամբեր սպասեմք Ձեր Վեհ[ափառութեան] խնամատար
կարգադրութեանը:
1898 ամի, 5 Նոյեմբերի⁸⁸

Թ.

Նորին Ա[ստուա]ծարեալ Ս[ուրբ] Օծութեան] Տ[եառն] Տ[եառն]
Մկրտչի Ա. Վեհափառ եւ Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամ[ենայն] Հայոց
Մշոյ նահանգի Հաբրի գիւղի բնակիչ՝ Միսակ Տէր-Դաւթեանէ

Խոնարհաբար խնդիր

Ողորմա՛ծ Հայրապետ,

Խնդրամատոյց ծառաս, բնակուելով Վաղարշապատում եւ լինելով տասն ու եօթ ամաց, ունիմ մէկ ծերունի մայր, որը անկարող է աշխատութեան], ունիմ նաեւ փոքրիկ քոյր եւ եղբայրներ: Ընդամենն բաղկանում ենք եօթն ընտանիքից: Իսկ ես՝ թշուառս, դժուարանում եմ մշակութեամբ հոգալ նոցա՝ գոնէ ցամաք հացի պիտոյքն: Շարունակ աշխատութիւն] չլինելու պատճառաւ՝ վերջին անտանելի թշուառութեան] մէջ ենք, մանաւանդ հացի սուղ լինելու համար:

Ուստի, սոյն խնդրով դիմում եմ ի խնամս որդեսէր Հօրդ, աղաչելով՝ բարեհաճէք հրամայել Ս[ուրբ] Էջմիածնի որեւիցէ ծառայութեան] գործերում մեզ եւս մի յարմար գործ շնորհել, որ ես իմ աշխատութեամբ] կարողանամ մեր եօթն ընտանիքն խնամարկել՝ օրհնելով Վեհափառ Սրբութեանդ կեանքը:

Ձերդ Սրբութեան] ամենախոնարհ ծառայ՝ Միսակ Տէր-Դաւթեան
1899 թ[իւ], Ապրիլ 20
Վաղարշապատ⁸⁹

Ժ.

Նորին Սրբազնութեան Վեհափառ Կաթողիկոս Հայոց Հայրիկին
Մշու գաւառի Բուլանուխի Ապրի գիւղի բնակիչ՝
Խաչատուր Տէր-Դաւթեանից

Ամենախոնարհ խնդիր

Ահա երկու ամիս է, որ երկրէն եկեր եմ Կովկաս եւ հանդիպեր եմ ամէն տեսակ նեղութիւնների ու գրկանքների: Չուզեցի այլ եւս օտարութեան փողըն ու հողը, իմ երկիրը դարձեալ կուզեմ երթամ: Այնտեղ ընտանիք ունիմ, երեխաներ ունիմ, իմ ցաւ ու դարդը ունիմ: Կուզեմ երթամ իմ բունս՝ իմ ծա-

⁸⁷ Բն. Ա[ստուա]ծանից:

⁸⁸ ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 107, վաւ. 110:

⁸⁹ ՄՄ, ԽկՖ, թղթ. 109, վաւ. 020:

գերուս հետ ծ(ո)ւարելու: Սակայն գնալու միջոց չունիմ: Գլուխս կորցրածի պէս թափառում եմ: Հնար չունիմ, որ երթամ:

Խնդրում եմ Հայոց Հայրիկէն՝ ինձ մի ճամբու ճար անի, ինձ հանի օտար երկրէն: Երթամ իմ տեղ, իմ բուն: Քանի ցաւից ու դարդից աւելի՝ այստեղ ունիչ չունիմ:

Խաչատուր Տէր-Դաւթեան
1900 թ[իւ], Մարտի 20, Թիֆլիզ⁹⁰

CHRONOLOGY OF ABRI VILLAGE IN THE BULANIK DISTRICT OF MUSH
(BASED ON OTTOMAN REPORTS AND ARMENIAN SOURCES)

(SUMMARY)

VERA SAHAKIAN (verasahakyan@matenadaran.am)

The article is dedicated to the village of Abri in the Bulanik district of Mush. Based on Ottoman records and primary sources, the article examines various perspectives on the foundation of the village. Although late Ottoman-period statistics indicate that a significant Armenian population resided in the village, today, following its renaming as Esenlik, no Armenians inhabit the settlement.

The author analyzes petitions of Armenian refugees addressed to Catholicos Mkrtich Khrimian (1892–1907). Among approximately eight thousand letters, ten were identified as having been written by former residents of Abri. The author quantifies the number of individuals from Abri who sought assistance from Khrimian and identifies the families that once inhabited the village. Furthermore, the study explores the causes of their displacement, the hardships they encountered, and the underlying factors that compelled their migration.

⁹⁰ ՄՄ, Խկֆ, թղթ. 110, վաւ. 108: